

О.О.Попельницька*

СТАН ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ СТАВРОГРАФІЇ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті дається загальна характеристика ставрографії як спеціальної історичної дисципліни, а також висвітлюється стан розробки кола її проблем у сучасній Україні.

Ставрографія (від гр. «σταυροζ» – хрест і «γράφω» – пишу) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію і символіку хреста – основоположного символу християнства. Уперше в науковий обіг цей термін увів російський науковець О.Голубцов у 1917 р. Під час свого становлення (кінець XIX – початок XX ст.) ставрографія розвивалась у богословському, мистецтвознавчому та історичному напрямках. Перший вивчає вияви хреста як релігійного символу: його зображення на іконах, фресках, мозаїках, кам'яних стелах та саркофагах, тканинах. Окремою групою вивчення є об'ємні вироби: різні типи хрестів, які використовуються при церковній службі (напрестольні, благословенні, виносні тощо) та хрести, що носились на грудях (предмет особистого благочестя віруючих) – наперсні та натільні. Деякі сучасні російські дослідники розглядають ставрографію лише як складову частину *церковної археології* – розділу археології, що вивчає речові старожитності джерелознавчими методами загальної археології у контексті Священного Письма і церковної традиції для вирішення проблем історії християнських церкви і культури¹.

В історичному напрямі ставрографії широко використовуються наукові методи історії, джерелознавства, археології, епіграфіки, етнографії, хронології, палеографії, металознавства тощо. При цьому зображення хреста та його об'ємні вияви досліджуються як історичні та археологічні пам'ятки матеріальної культури, свідчення побуту та духовного життя певних епох і країн, із хронологічними та регіональними особливостями. Зокрема, вивчення нагрудних хрестів-релікваріїв X–XIII ст. дозволило археологам та історикам мистецтва з'ясувати особливості художнього й технічного виконання зразків споріднених груп, що походили з різних ремісничих центрів Візантійської імперії та її провінцій (зокрема, Криму) або зі стародавнього Києва, і виготовлялись у різні століття. Мистецтвознавчий напрям ставрографії досліджує питання художнього стилю, іконографічних особливостей різних типів хрестів.

Об'єктом дослідження ставрографії є розвиток і варіанти зображення хреста, предметом – види хреста як культового символу: живописні (на іконах, фресках, мозаїках), графічні (графіті², різьблення на камені, дереві, металі тощо), об'ємні (з дерева, кістки, каменю, перламутру, бурштину, коштовного каміння, металу, шкіри тощо). Хронологічні межі дослідження ставрографії в Україні охоплюють час від появи перших зображень хрестоподібних фігур і малюнків у ранньому бронзовому віці (трипільська археологічна культура) і до сьогодення.

Джерельну базу вітчизняної ставрографії становлять збірки державних музеїв, археологічних експедицій та приватні колекції. Слід відзначити, що в українських музейних зібраннях перебувають як предмети православного культу, так і пов'язані з діяльністю інших церковних конфесій – католицької східного й західного обрядів, вірменської тощо. Одним із найбільших в Україні є зібрання металевих хрестів VI–XX ст. Національного музею історії України (НМІУ; Київ). Чимало реліквій зберігаються у національних заповідниках (НЗ)

* Попельницька Олена Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

«Софія Київська» та «Херсонес Таврійський» (середньовічні металеві релікварії-енколпіони та кам'яні плити із зображеннями «пророслих хрестів» з фасадів християнських храмів XII–XIII ст.), Музеї мистецтв Богдана та Варвари Ханенків (енколпіони), Музеї історії міста Києва, Чернігівському історичному музею ім. В.Тарновського (ЧІМ) (колекція В.Тарновського, зокрема знахідки давньоруського часу з Княжої Гори), музеях Львова (Львівський історичний музей (ЛІМ) та Музей історії релігії й атеїзму), Дніпропетровська, Білгорода-Дністровського, Чернівців, Рівного, Сімферополя, Керчі, Ялти, Алушти, Запоріжжя, Нікополя, Берестечка, у фондах Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАНУ) і його регіональних філіалів (у першу чергу, Кримського), археологічних центрах при вищих навчальних закладах (Чернівецькому, Дніпропетровському, Львівському національних університетах). Понад вісімдесят різьблених і мальованих «виносних» хрестів XVI–XX ст. зберігається у Державному музеї українського декоративного мистецтва (ДМУДМ; Київ), зокрема пам'ятка значної історичної і мистецької цінності – хрест 1576 р. з церкви Благовіщення с. Іваничі на Волині³. Колекції дерев'яних хрестів зберігаються в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, НМІУ, Музеї давньої української культури у Львові. Цікаві зразки культових виробів із дерева (зокрема, ручний дерев'яний хрест у формі свастики рубежу XIX–XX ст.) перебувають у Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Й.Кобринського.

Поряд з об'ємними хрестами різних типів до ставрографічних джерел належать зображення хреста на фрескових розписах та графіті. Графічні та живописні хрести виявлені у християнських склепах IV–VI ст. кримських античних міст Херсонес та Пантікапей (сучасні Севастополь та Керч), на стінах київських Софійського собору та церкви Спаса на Берестові, у монастирських печерних комплексах Києва, Чернігова, Криму та інших регіонів України.

Ще однією категорією джерел ставрографії є монументальні пам'ятки, зокрема кам'яні надгробні хрести з «козацьких» цвинтарів Миколаївської, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської областей, заповідника «Козацькі могили» під Берестечком (Рівненщина), козацького кладовища під Кременцем тощо. Понад шістдесят кам'яних і дерев'яних хрестів XVII–XIX ст. із сіл Переяславщини перебувають у НЗ «Переяслав-Хмельницький». На Волині, Львівщині, Івано-Франківщині, Закарпатті існують традиційні старовинні «придорожні» хрести. У Криму збереглося чимало пам'яток, пов'язаних як із культурою Візантії (провінцією якої півострів був протягом VI–XIII ст.), так і з традиціями інших країн. До останніх належать хачкари⁴ з різьбленими зображеннями хрестів (нижнє рамено яких трансформується у плетений орнамент), створені у стилі сельджуцького мистецтва, які поширились на Кримському півострові після переселення сюди вірмен. Кам'яні плити з подібними зображеннями виявлено у колишніх вірменських колоніях Кафі (суч. Феодосія), Сугдеї (суч. Судак), Бахчисараї, Солхаті (суч. Старий Крим) та монастирях, найбільшим з яких був Сурб-Хач (з вірм. – Св. Хрест). У стінах останнього зібрана колекція архітектурних деталей та різьблених кам'яних плит із зображеннями хрестів. Чимало хачкарів зберігається в інших кримських музеях. Зокрема, у Феодосії експонується хрест-камінь із різьбленою датою 1047 р.

Слід відзначити, що багато ставрографічних джерел походженням з України перебувають за її межами – у Британському музеї (Лондон), Метрополітен-музеї (Нью-Йорк), музеях Ватикану, Державному Російському музеї та Державному Ермітажі (обидва – Санкт-Петербург), Державному історичному музеї (Москва) та ін.

Чимало ставрографічних джерел перебувають у приватних колекціях, проте за відсутності загальнодоступних каталогів важко судити про їх асортимент. Проте є і винятки. Так, зібрання мецената С.Платонова експонується у київ-

ських музеях, а у 2007–2008 рр. у Музеї мистецтв Богдана та Варвари Ханенків відбулась виставка стародавніх українських ікон і хрестів XI–XVIII ст. із зібрання Ігоря та Оксани Гринівих і т.д.

Про інтерес до проблем ставрографії в Росії свідчать спеціалізовані Інтернет-сайти, на яких представлені ставрографічні джерела як із колекцій державних музеїв, так і приватних зібрань. Про зацікавленість колекціонерів цією групою речей свідчать російські Інтернет-чати, відвідувачі яких обмінюються інформацією про фахові наукові видання (надаючи всім бажаючим для ознайомлення тексти різноманітних довідників, статей і монографій, що вже стали бібліографічними раритетами), допомагають один одному уточнити атрибуцію тих чи інших хрестів, публікують фотографії речей із власних зібрань. Це відкриває широкі можливості для пошуку аналогій та ознайомлення зі станом ставрографічних досліджень у «ближньому зарубіжжі». Подібні сайти можуть стати у пригоді не тільки приватним збирачам, а й дослідникам, які займаються науковою атрибуцією речей із музейних колекцій та археологічних розкопок. На жаль, жодного подібного українського сайту ще не створено.

Актуальними завданнями української ставрографії є виявлення, науковий опис, систематизація та введення до наукового обігу джерел (взірців хрестів) та інформації про них, створення баз даних, видання ілюстрованих каталогів, популяризація ставрографії як окремого розділу історичної науки.

Стан сучасного вивчення ставрографії. На пострадянському просторі у дослідженні питань ставрографії та розробки її концептуальних засад як наукової дисципліни «пальму першості» утримують російські науковці. Значний внесок зробили археологи (Г.Корзухіна, А.Пескова, В.Молодін), працівники музеїв Москви (Музеї Московського Кремля, Державного історичного музею, Центрального музею давньоруської культури й мистецтва ім. А.Рубльова), які виявляють і атрибутують окремі взірці, публікують каталоги та статті, присвячені як зібранням хрестів, так і найбільш цікавим окремим зразкам. Із праць істориків та мистецтвознавців, які містять теоретичну інформацію та практичні відомості про склад ставрографічних зібрань, слід відзначити статті В.Пуцка, С.Гнутової, Е.Винокурової, Т.Ніколаєвої, Ю.Федорова.

У Російській Федерації діє Ставрографічний центр – міжрегіональна громадська організація, яка сприяє відродженню і розвитку ставрографії, фактично забороненої у радянські часи. Головним завданням центру (за словами його керівника С.Гнутової) є сприяння шанобливому ставленню до культурного надбання й історії православної Росії, відновлення зв'язків духовної та світської культур. Основні функції центру полягають у збиранні і зберіганні ставрографічних джерел, введенні до наукового обігу інформації про хрести з музейних та інших зібрань. Із цією метою створюється база даних відомих російських хрестів за їх видами, типами та регіональними особливостями. Співробітники центру також надають консультативну допомогу, готують цикли лекцій зі ставрографії для духовних та світських навчальних закладів, проводять конференції та семінари, друкують тематичні видання. Зокрема, у 2001–2005 рр. видано три числа «Ставрографічних збірників». Перший випуск було присвячено майже втраченим для науки монументальним хрестам (зокрема, Соловків та Нової Землі), а другий і третій – наперсним хрестам (публікація результатів останніх археологічних розкопок та каталогів кількох музейних зібрань). Крім статей сучасних науковців у збірниках опубліковано й праці дослідників кінця XIX – першої половини XX ст., які досі не втратили своєї актуальності, проте мало відомі широкому колу дослідників⁵.

Слід зазначити, що проблеми, які розробляють російські науковці, актуальні і для вітчизняної історичної науки. У сучасній Україні ставрографія як спеціальна історична дисципліна перебуває на стадії відродження після довгого

періоду ігнорування з боку офіційної науки. Слід не тільки концептуально розробити її засади, але й популяризувати цю дисципліну в наукових колах. Потребуює уніфікації ставрографічний термінологічний апарат, конче необхідно розробити систематизацію різних типів хрестів та їх окремих ознак, а також універсальну систему ставрометричного вимірювання хрестів. Усе це значно полегшить працю науковців, що вивчають ці пам'ятки.

Становлення української ставрографії

Інтерес до опису і збирання відомостей про хрести серед вітчизняних істориків виник у другій половині XIX ст. Основні студії у цій галузі проводили як церковні (викладачі духовних навчальних закладів), так і світські дослідники – збирачі українських старожитностей, мистецтвознавці, археологи. Проблему належного збереження археологічних та історичних культових реліквій (ікон, хрестів, папуг тощо), які перебували у церквах та монастирях, у 1869, 1874 та 1899 рр. розглянули I, III та XI археологічні з'їзди. На I з'їзді, який відбувся у Москві, порушувалося питання викладання християнської церковної археології у світських і духовних навчальних закладах, щоб їх випускники сприяли збереженню і вивченню вітчизняних історичних пам'яток. Проведення у Києві III та XI археологічних з'їздів супроводжувалось виставками предметів із приватних зібрань, у розділі церковних старожитностей яких, зокрема, експонувались хрести, знайдені в Києві та інших регіонах України⁶.

Археологічні розкопки, що проводились коштом меценатів у Середньому Подніпров'ї в останній третині XIX – на початку XX ст., дозволили зібрати значну кількість пам'яток дрібної культової пластики, серед яких домінували кам'яні і металеві хрести. Проте недосконалі методи проведення подібних археологічних досліджень (зокрема, відсутність записів про перебіг розкопок) стали причиною того, що обставини виявлення багатьох важливих пам'яток історії та культури зараз невідомі. До того ж, багато стародавніх хрестів, що потрапляли до приватних збірок від антикварів, були знахідками стихійних скарбошукачів (тогочасних «чорних археологів»), які безсистемно розкопували археологічні пам'ятки, зокрема Княжу Гору. Проте навіть за таких обставин приватні ставрографічні колекції, зібрані на рубежі XIX–XX ст., становлять значну наукову цінність. У цей час були видані ілюстровані каталоги колекцій, в яких представлено хрести різних часів: «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках» (1890–1891 рр.), «Каталог украинских древностей коллекции В.Тарновского» (1898 р.), «Древности русские: кресты и образки. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко» (1899–1900 рр.), «Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской духовной академии» (1912–1915 рр.). Предмети з цих каталогів, відтворені на фотографічних таблицях, супроводжувались анотаціями із зазначенням місця виявлення чи придбання, датуванням, відомостями про іконографічні та палеографічні особливості написів. Не з усіма висновками укладачів каталогів можна погоджуватись із погляду сучасної археологічної науки, проте значення цих довідкових видань, конче необхідних для атрибуції депаспортизованих експонатів сучасних музейних українських зібрань, не підлягає жодним сумнівам.

У цей же час у вітчизняних часописах («Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России» («АЛЮР»), «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» («ЧИОНЛ»)) та періодичній пресі дослідники І.Хойновський, М.Петров, М.Біляшівський, Д.Щербаківський та інші публікують повідомлення про знахідки з городища Княжа Гора (нині біля с.Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.; вірогідне місце розташування літописного давньоруського міста Родень) і виявлені під час наукових експедицій на Поділля, Волинь, Га-

личину та в інші регіони України. У другій половині XIX – на початку XX ст. дослідники І.Каманін, А.Скальковський, Д.Яворницький, Ф.Вовк, К.Широцький, Д.Щербаківський вивчали кам'яні надмогильні хрести різних регіонів України: фіксували написи на надгробках, визначали дати їх створення і мистецьку цінність. Увага тогочасних дослідників – археологів та мистецтвознавців, зосереджувалась на хрестах різного призначення, виготовлених із різноманітних матеріалів у різні історичні епохи. Так почалося складання джерельної бази української ставрографії.

У радянські часи ставлення офіційної науки до ставрографії змінилось. Унаслідок її ігнорування дослідження в галузі ставрографії обмежувались повідомленнями про археологічні знахідки христів – пам'яток матеріальної культури минулих століть. Вивчення ж христів інших типів (монументальних надгробків або завершень церковних бань – кам'яних, дерев'яних та металевих, зображень на іконах і фресках тощо) в умовах панування атеїстичної ідеології стало неможливим. У Західній Україні ставрографічні дослідження не припинялись до кінця 1930-х рр., зокрема, народні кам'яні надгробки вивчали Г.Колцуняк та О.Цинкаловський.

Пожавлення ставрографічних студій в Україні відбулося у роки перебування і здобуття незалежності (1986–1991 рр.), коли були скасовані ідеологічні обмеження на вивчення релігійних пам'яток. З останніх публікацій українських археологів і музейних працівників слід відзначити праці В.Зоценка, Р.Орлова, С.Пивоварова, Л.Строкової, В.Павлової, Є.Архипової⁷. Чимало співробітників українських наукових установ є авторами статей каталогу, підготовленого Інститутом історії матеріальної культури Російської академії наук (ІМК РАН) «Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликвии X–XIII вв.» (Санкт-Петербург, 2003).

В Україні ставрографічні дослідження ведуться в історичному та мистецтвознавчому напрямках – вивченні типів христів (релікваріїв, наперсних, процесійних тощо) від античного та ранньосередньовічного періодів (I–XIII ст.) до пізнього середньовіччя та нового й новітнього часів (XIV–XX ст.); дослідження монументальних кам'яних і дерев'яних надгробків і придорожніх христів. Мистецтвознавчий аспект реалізується у вивченні культових високохудожніх виробів із коштовних металів, дерева та каменю.

Одним із важливих останніх ставрографічних видань (як для української та російської науки, так і для світової візантиністики) став виданий 2003 р. у Санкт-Петербурзі анотований ілюстрований каталог «Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликвии X–XIII вв.», який підготувала співробітниця ІМК РАН А.Пескова. До видання включено понад 1600 предметів із музеїв Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Чернігова та Західної Європи, фондів археологічних експедицій і приватних зібрань. Більшість представлених у каталозі речей уперше введено до наукового обігу. На сьогодні це найбільш повне зведення христів-енколпіонів візантійського та давньоруського походження, виявлених у Східній Європі. До першої частини каталогу увійшла стаття відомого фахівця в галузі середньовічного прикладного мистецтва Г.Корзухіної «Пам'ятники домонгольського медного лиття» (1949 р.), присвячена давньоруським енколпіонам та їх класифікації. Г.Корзухіна першою з дослідників не тільки довела давньоруське походження частини христів-енколпіонів, а й визначила привозні вироби з малоазійських і сирійських провінцій Візантії. Атрибуцію багатьох предметів каталогу виконали українські науковці – співробітники НМІУ (Л.Строкова, В.Павлова), НЗ «Софія Київська» (Є.Архипова), Музею історії міста Києва (О.Бондаренко), Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського, Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті (С.Пивоваров), Білгород-Дністровського історичного

музею, Львівського історичного музею (М.Піцишин), Тернопільського краєзнавчого музею (М.Ягодинська), НЗ «Херсонес Таврійський» (С.Рижов, Т.Яшаєва), Рівненського краєзнавчого музею (Б.Прищеп), Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» (О.Данилишин), Запорізького краєзнавчого музею (О.Чайка, М.Єльников), Кримського філіалу ІА НАНУ (О.Лисенко, І.Тесленко).

Окремим напрямом української ставрографії є дослідження кам'яних та дерев'яних надмогильних хрестів – пам'яток сакрального і лапідарного мистецтва. Цьому питанню приділяють увагу учасники щорічних конференцій «Часи козацькі» (Київ, Товариство охорони пам'яток), дослідники І.Сапожников (Південна Україна), В.Кузенко (Карпатський регіон), Т.Березовська, О.Дехтярчук, Р.Забашта, В.Малина, М.Моздир, Р.Одрехівський, М.Станкевич, Д.Телегін, Л.Хом'як, Р.Шувалов та ін. Вивчаються і лапідарні пам'ятки Кримського півострова, де на місці античних міст і поселень (Пантікапей, Херсонес, Інкерман, Кітея, Ілурата) у християнських печерних храмах та катакомбах, кам'яних церквах, у похованнях є пам'ятки візантійського мистецтва із зображеннями хреста. Це ж стосується і зображень різних типів хрестів на фресках і мозаїках київського Софійського собору, спорудженого у традиціях візантійського зодчества.

Типи хрестів

Дослідники XIX – початку XX ст. за призначенням поділяли хрести на такі, що використовувались у церковних службах (*літургійні*) та особисті. Своєю чергою, останні поділяються на *натільні* (які носяться під одягом) та *наперсні*, що одягаються поверх одягу. Наперсні хрести бувають *архієрейські* (ознака вищих церковних ієрархів), *воротні* (їх носили світські особи; такий хрест має пишне оздоблення і доповнювався широким ланцюгом, прикріпленим до «оглав'я» за допомогою петель чи кільця) та *параманні* (*параменні*), які закріплювалися поверх обладунків воїнів на плечах (старослов'ян. «рамена», звідси й назва). Різновидом параманних хрестів є *вериги*.

Окрему групу наперсних хрестів становлять релікварії або *енколпіони* (гр. «εγκόλπιον» – «який перебуває на грудях»), що вперше з'явилися у Візантії. Дослідники вважають, що цей тип хрестів походить від скриньок із зображенням хреста на кришці для зберігання святих мощів – т.зв. ставротек (від гр. «σταυροζ» – хрест і «θήκη» – вмістилище, сховище). У Візантійській імперії двостулкові енкалпіони з рухомим «оглав'ям» були ознакою єпископів, вельмож та членів імператорської родини. У Русі енкалпіони носили представники князівсько-боярської аристократії, ченці, паломники до святих місць. Проте знахідки таких хрестів у похованнях поодинокі, здебільшого їх виявляють випадково або у складі скарбів. Винятком є свідчення І.Хойновського про те, що у Києві наприкінці XIX ст. було знайдено людський кістяк у парчевому одязі з енкалпіоном на грудях. На городищі Княжа Гора свого часу вдалося відшукати чимало бронзових і срібних енкалпіонів, вкритих позолотою або декорованих у техніці черні. Один із перших дослідників хрестів такого типу М.Кондаков уважав, що найдавніші з них зі слов'янськими написами виготовляли грецькі майстри у Херсонесі, звідки вже вони потрапляли в Русь. Чимало дослідників XX ст. висловлювали сумніви щодо цієї гіпотези, проте тільки Г.Корзухіній вдалося довести, що центрами виробництва подібних культових предметів у XII–XIII ст. було Середнє Подніпров'я, зокрема Київ.

Двостулкові релікварії у Східній Європі існували й у подальші часи. Для розрізнення давніх хрестів-складнів і їх пізньосередньовічних модифікацій у ставрографічній літературі крім терміна «енколпіон» (що визначає речі

«візантійського кола» та їх давньоруські наслідування) для виробів XIV–XIX ст. використовується назва *хрест-мошівник*.

Енколпіони є різновидами *ставротек*, до яких належать різні релікварії (ковчег, таблиця, двостулковий хрест) для зберігання священних реліквій. Один із таких релікваріїв у 1747 р. було створено в Україні – це ікона-ставроотека церкви Покрови Війська Запорозького Низового. Основою ікони, що зберігається у музеї Нікополя, є срібна масивна овальна пластина – таблиця, у центрі якої вмонтовано різьблений кипарисовий хрест.

До *хрестів – церковного реманенту* дослідники зараховують благословенні або виносні (з руків'ям), нап্রেстьольні (аналойні), зап্রেстьольні тощо.

Особливу групу культових виробів становлять *старообрядницькі металеві хрести*, які підвішувались над воротами, дверима, криницями, закладались під фундаменти будинків при будівництві, умонтовувались в надгробки, встановлювались на домашніх кіотах. Зокрема, *кіотні хрести* є варіантами нап্রেстьольних церковних розп'ят, доповнених двома вертикальними пластинами («рушниками») з рельєфними постатями «предстоячих» – Дівою Марією з Марією Магдалиною (або Марфою), апостолом Іоанном Богословом із мучеником Лонгіном. Такі металеві хрести виконували функції ікон – врізались у дерев'яну дошку з розписами і встановлювались в іконостасі. Старообрядницькі *великі патріарші хрести* (за визначеннями різних дослідників – «повний хрест», «виносний хрест», «хрест-ікона», «хрест-лопатка», «хрест із розп'яттям, предстоячими та зображеннями дванадесятих свят») є винаходом старообрядницьких майстрів XIX ст. Їх використовували під час церковних хресних ходів. Подібні хрести мали вигляд великих металевих ажурних пластин і, як правило, виготовлялись із розпиленних металевих складнів та окремих іконок. Проте у НМІУ зберігається суцільнолитий великий патріарший хрест, виготовлений із застосуванням каркасної моделі, в яку при формовці вкладались матриці квадратних іконок-клейм. Композиційним центром великого патріаршого хреста є кіотний хрест, який оточують квадратні ікони-клейма із зображеннями дванадесятих свят, ікони Богоматері – Знамення та Одигітрія, і обраних святих. На кілеподібних завершеннях угорі представлено багатофігурні композиції, зокрема Новозавітна Трійця та Здвиження Животворного Хреста. Увінчували великі патріарші хрести невеликі постаті херувимів, розташовані на високих штифтах, кількість яких змінювалась залежно від ширини металевої ікони.

Давньоруський період (X–XIII ст.)

Найдавнішою формою християнського хреста в Україні вважається *грецький («корсунський»)* із раменами однакової довжини. Згідно з церковною легендою, саме такий хрест князь Володимир після хрещення у місті Корсуні (Херсонесі) вивіз до Києва. Грецький «розквітлий» хрест, перевитий виноградною лозою з гронами, є складовою рельєфу мармурового саркофага Ярослава Мудрого з київського Софійського собору. Дослідники вважають, що цю гробницю було виготовлено у VII ст. у Царгороді або на островах Мармара⁸. Хрести подібних пропорцій зображено на одязі святих на мозаїках Софійського собору. На думку М.Сперанського, визначення «корсунський» у давньоруський час означало «рідкісний», «мистецький», адже візантійські і середземноморські імпортовані хрести та енколпіони потрапляли в Русь через Херсонес. Ранні хрести «корсунського типу» виготовлялись з каменю (яшма, лазурит, мармур), скла, кістки, глини. Їх носили на шнурі, протягнутому в отвір у верхньому рамені. У пізніх взірців є металеві наконечники, з'єднані дротяними спіральками, та металеве рухоме «оглав'є».

У X–XI ст. у Русі з'являються також *металеві тільники*, відлиті зі срібла, бронзи або вирізані зі східних срібних монет. Вони мали форму грецького хре-

ста, іноді вписаного в коло, що було даниною язичницькому солярному культу. Їх поверхня іноді декорувалась геометричним чи рослинним орнаментом. Більшість таких хрестів виявлено у дружинних некрополях у Києві, Шестовиці (Чернігів), Підгірцях (Львівська обл.). Відомі знахідки таких хрестів зі Швеції, Данії, Південної Норвегії та острова Готланд. До Скандинавії ці металеві вироби потрапляли шляхом міжнародної торгівлі. Ще однією групою тільників є хрести *скандинавського типу* з розширеними кінцями, прикрашеними трьома «перлинами» (дисками), із концентричним колом або хрестиком у центрі. На думку дослідників, подібний тип, що повторює візантійські прототипи, має давньоруське походження. Уздовж Дніпровського шляху поширеними у давньоруський час також були *скандинавські хрестоподібні амулети* – підвіски, кожне рамено яких нагадує молот Тора. Усі зазначені типи натільних хрестів (багато яких походять з приватних зібрань Ханенків, Ф.Кундереви́ча та інших київських колекціонерів) представлено у збірці НМІУ.

З утвердженням християнства з'являється новий тип натільних хрестів – із *зображенням постаті Ісуса Христа з розведеними у сторони руками*, що мають досить великий розмір та іконографічну особливість – хрестоподібну перев'язь на грудях Христа, присутню у мистецтві Сирії VI ст. Це – не традиційне розп'яття, адже зображення хреста відсутнє і Ісус просто стоїть. Із понад 40 відомих на сьогодні таких хрестів деякі знайдені у Києві (зокрема, у похованнях) та на Княжій Горі. У XI–XII ст. подібні хрести потрапляли навіть у Скандинавію.

У ремісничих центрах Південної Русі (у першу чергу Київ) виготовляли бронзові натільні хрести, прикрашені геометричним орнаментом у техніці виїмчастої та перегородчастої емалі з використанням емалі жовтого кольору. Їх вивозили до Північної Русі, про що свідчать численні археологічні знахідки. За формою завершення рамен дослідники вирізняють 4 типи таких хрестів – із 3-ма lopастями, овальні, із пальметами, прямокутні. Київські ювеліри XI–XII ст. виготовляли переважно хрестики з 3-ма lopастями. До числа найбільш відомих належать бронзові емальовані хрести XI ст. з Олеська (Львівська обл.) та хрест із Києва, відомий як «хрест Миколи Святоші», ченця Києво-Печерського монастиря. Початком XI ст. датується мідний «хрест Марка Печерника» з цього ж монастиря із зображенням Христа серед дванадцяти апостолів, св. Федора і Георгія. Деякі дослідники припускають південноруське походження російських церковних святинь – хрестів преп. Авраамія Ростовського (декоровано рельєфними зображеннями у традиціях романського мистецтва) та св.Єфросинії Полоцької.

Із пам'яток давньоруського мідного лиття перше місце посідають енкалпії: спочатку привізні, а згодом – місцеве наслідування «корсунських» прототипів. Г.Корзухіна з'ясувала, що візантійські та давньоруські (київські) енкалпії мали рівні чи розширені кінці рамен із трипелюстковим завершенням та медальйонами на кінцях, «крапельки» («слізки») у місцях з'єднання медальйонів із «гілками» хреста. Найбільш численною і вивченою групою київських енкалпій є рельєфні зразки із дзеркальними написами, датовані XIV ст. і виявлені на території Золотої Орди.

Г.Корзухіна поділяє всі енкалпії XI–XIII ст. на чотири класи: 1) з рельєфними зображеннями; 2) з центральною постаттю у техніці високого рельєфу і плоскими зображеннями на кінцях; 3) декоровані у техніці перегородчастої емалі⁹; 4) з ґравірованими зображеннями у техніці черні. Дослідник Р.Орлов вважає, що давньоруські майстри поступово йшли від високого рельєфу до ґравірування зображень. Спочатку ґравірованими зображеннями з черню були замінені рельєфи на кінцях хреста, потім – центральна фігура. Одночасно з'явилися релікварії з дрібними рельєфними фігурами, що було обумовлено

заміною первісних глиняних ливарних форм на кам'яні (у XII–XIII ст.). У цей час майстри копіювали й «архаїчні» взірці. Поряд із традиційними зображеннями розп'яття, Богоматері Оранти¹⁰, Христа-Вседержителя в оточенні святих (Іоанна Богослова, Іоанна Предтечі, св.Георгія, Дмитрія, Федора) на енколпіонах київської роботи з'являються зображення перших давньоруських мучеників – св.Бориса і Гліба, які представлені у вигляді воїнів, що тримають у руках моделі міст (Ростова та Мурوما), патронами яких вони були¹¹.

У каталозі зібрання Ханенків представлено всі типи енколпіонів, виокремлені Г.Корзухіної, зокрема мідний хрест XIII ст. із постаттю Христа і символами євангелістів та бронзовий позолочений енколпіон XII ст., плакований золотими пластинами із зображення Деїсуса у техніці перегородчастої емалі.

Поряд із «корсунськими» енколпіонами у музеях України представлено й т.зв. «сирійські» («моравські») енколпіони, більшість яких зберігається у НМІУ. Такі хрести у VI–XII ст. вироблялись із бронзи або срібла у провінціях Візантії – Сирії, Єгипті, Палестині, а з IX ст. – і у Великоморавії. Ареалом поширення подібних виробів є Східне Середземномор'я, Північна Африка, Греція, Болгарія, Далмація, Моравія, Крим, Кавказ; поодинокі знахідки походять з Бельгії та Данії. Сирійські енколпіони мають плоску поверхню та розширені кінці з гравірованими чи виконаними у низькому рельєфі схематичними зображеннями. На ранніх зразках із т.зв. «грубою постаттю Христа» останній зображений у довгому хітоні зі здійснятими догори й зігнутими у ліктях руками з непропорційно великими кистями. Пізніше на різних стулках хрестів з'являються зображення Діви Марії (замість Ісуса Христа) та архангела Михаїла (св. воїнів Георгія, Дмитрія або Федора). У Середньому Подніпров'ї такі хрести знайдено на Княжій Горі і на городищі біля с.Заріччя на Стугні, що ототожнюється з літописним Новгородом Малим. У XI–XII ст. хрести моравського типу давньоруської роботи вивозили до Скандинавії, про що свідчать археологічні знахідки.

Крім зазначених вище масових типів хрестів відомі кілька менш поширених модифікацій, зокрема наперсні релікварії, декоровані вставками з коштовного каміння та рослинно-геометричним орнаментом балканського типу у техніці скані. На сьогодні відомо близька 12 таких хрестів XI–XII ст., виготовлених із золота та некоштовних металів у візантійських провінціях Східного Середземномор'я та на Балканах. Кілька знахідок походять із Херсонесу, а у зібранні НМІУ хрест такого типу представлено зразком, виготовленим із міді та з втраченими вставками.

Серед хрестів великих розмірів, що належали до *літургійного реманенту*, слід відзначити прецесійний візантійський хрест X–XI ст. із колекції НМІУ, виявлений у 1908 р. під час дослідження великого поховання жертв монголо-татарської навали 1240 р. Цей хрест виготовлено із заліза, плакованого посрібленими бронзовими пластинами та прикрашено медальйонами із зображеннями святих.

Хрести XIV–XV ст.

У XIV–XV ст. візантійські традиції у виготовленні хрестів зберігаються, проте спостерігається їх поступова деградація, обумовлена культурним та економічним занепадом унаслідок монголо-татарської навали. Триває і процес копіювання більш ранніх зразків, який у релігійній культурі старообрядців зберігся аж до XX ст. Натільні хрести та енколпіони XIV–XV ст. представлено у каталозі зібрання Ханенків, певна їх кількість зараз зберігається у НМІУ. Це – двостулковий хрест із зображенням розп'яття з «предстоячими», Трійцею та трьома святиителями, бронзовий хрестик із зображенням Нерукотворного образу і «предстоячих» – Діви Марії та Іоанна Богослова, стулка мідного ен-

колпіона із зображенням св.Микити, що побиває біса¹². Хрести та металеві ікони із зображенням св.Микити-бісогона у XIV–XVI ст. виготовлялись у Новгороді, Твері, Стариці; кілька подібних виробів походять із Києва. У XVII–XX ст. зображення св.Микити-бісогона присутнє на виробах дрібної металевої пластики старообрядців, виконаних за зразками XIV–XV ст. у супроводі аббревіатури «ББББ» – «Бич Божий б'є бісів».

Важко сказати, чи продовжувало Середнє Подніпров'я у XIV–XV ст. лідирувати у виготовленні литих наперсних хрестів та енколпіїнів. Скоріше за все, тогочасні виробничі центри розміщувались у Північній Русі, що менше постраждала від ворожого спустошення. Проте не виключено, що якісь типи дрібної металевої пластики продовжували вироблятися і в Києві, проте вже не в тих кількостях, як раніше. Традиція виготовлення енколпіїнів за давньоруськими і візантійськими зразками ускладнює для дослідників розрізнення цих пізніх реплік і прототипів, тому при роботі з подібними речами слід звертати увагу на деталі, зокрема нечіткість зображення, що є свідченням відливання у нечітку глиняну матрицю. У XIV–XV ст. з'являються і т.зв. *псевдоенколпіїни*, що складаються з двох пласких пластин, з'єднаних угорі шарніром, а внизу – штифтом. Ця форма швидко змінюється монолітними наперсними хрестами, що імітують енколпіїни, проте є нерухомими.

Поступове видозмінення пропорцій хрестів XIV–XV ст. відбувалось шляхом подовження нижнього рамена (*латинський хрест*), а у релікваріїв – наближення до ступінчастого квадрифолія, більш зручного для зберігання священних реліквій. На жаль, цей хронологічний відрізок набагато гірше вивчений із погляду іконографії сюжетів зображень на хрестах та центрів їх виробництва, ніж вироби давньоруських часів та наступних століть.

Хрести XVII ст.

На відміну від двох попередніх «темних століть», для ставрографічних матеріалів XVI–XVII ст. розроблена своя типологія. У цей час українське декоративно-прикладне мистецтво (зокрема, ювелірне) перебувало у сфері впливу західноєвропейських культурних традицій. Це стало причиною ренесансних і барокових запозичень у декоруванні тогочасних хрестів – прикрашанні особистих і літургійних хрестів вставками з коштовного каміння та характерними гравірованими орнаментальними мотивами. Прикладами таких виробів є речі із зібрання НМІУ: натільні хрестики з кольоровими камінцями, напестольний хрест – дар гетьмана П.Сагайдачного Київському Братському монастирю (1622 р.), різьблені дерев'яні хрести із зібрання Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ін. Реакцією на «засилля» західноєвропейських мистецьких традицій стало запровадження символіки зображень на хрестатільниках. Особливо це набуло поширення після кризи, спричиненої розколом у церкві¹³. У цей час хрест набуває 6- або 8-кінцевого завершення. Із символічних мотивів слід відзначити «Дерево життя», уособлене в ажурному розлинному обрамленні країв 4-кінцевого хреста або у наданні завершенням рамен 3-кінцевої форми «розквітлого крину (лілії)». Іншими варіантом оформлення контуру хреста є зображення 4 або 12 променів (символ чотирьох Євангелій або дванадцяти апостолів), що «виходять» із середохрестя. Іноді замість променів на хресті є відповідна кількість дрібних кульок. Ще одним символом є терновий вінець у поєднанні із цатою¹⁴, розміщені у центрі хреста, що означають велич Спасителя. Про це ж нагадують й аббревіатури «Цар Слави», «Ніка» («Переможець»), «Ісус Христос» та «Син Божий». На площині хреста розміщене зображення 8-кінцевого голгофського хреста без розп'яття. Гора Голгофа з печерою і черепом («голова Адама») зображена в основі хреста у супроводі аббревіатур «ГГ»

та «ГА». На хрестах XVII–XVIII ст. (переважно літургійних) присутні і більш складні абрєвіатури, що наслідують *криптограми* грецьких хрестів. Найбільш поширені: «Кресту твоему поклоняемся, Владыко, и святое Воскресение твое славим» або «Крест – хранитель всея Вселенныя, красота церкви, крест – царей держава, крест – верным утверждение, крест – ангелов слава, крест – демонов язва» та «Господи Иисусе Христе, сыне Божий, помилуй мя грешного».

На літургійних хрестах із зображенням постаті розп'ятого Ісуса Христа, починаючи з XVII ст., присутня абрєвіатура «ІНЦІ» – «Ісус Назорей Цар Іудейський», що відтворює текст Євангелія і вперше латиною з'явилася на західноєвропейських культових речах, а у Східній Європі зазначалась церковнослов'янськими літерами. Цей напис не визнали старообрядці («безпопівці»). Згідно з богословським трактуванням догматів віри ускладнюється і семантика зображень. Обабіч розп'яття з'являються зображення списа («копія») і тростини – знарядь тортур Ісуса Христа (у супроводі літер «Т» та «К»), які іноді перебувають в руках св.воїнів Лонгіна та Стефатона. Ліворуч і праворуч розп'яття зображуються «предстоячі» (на повен зріст або у вигляді погрудь у медальйонах): праворуч – Діва Марія, ліворуч – Іоанн Богослов (або Іоанн Предтеча). Іноді до цих постатей додаються зображення апостолів Петра і Павла та отців церкви – Василя Великого й Іоанна Златоуста. На тлі сцени розп'яття, починаючи з XV ст., зображується єрусалимський мур. Іноді під розп'яттям присутня сцена кидання жеребу між трьома римськими солдатами за хітон Ісуса Христа, описана в Євангелії. Верхня частина хрестів XVII–XVIII ст. над розп'яттям має кілька варіантів зображень: два янголи (символ вознесіння Ісуса Христа), херувими (охоронці райської брами), старозавітна трійця (або Триєдиний Господь у вигляді трикутника, оточеного сьйвом), образ Нерукотворного Спаса, Господь Саваоф у супроводі голуба – Святого Духа.

У цей же час поширюються хрести із зображенням недогматичного для російської церкви Ісуса Христа у вигляді св.Янгола-охоронця (що за зовнішніми ознаками нагадує архістратиґа Михаїла) – «Янгола Великої Ради». Такий іконографічний тип зображень виник у Греції у XVI ст., а у XVII–XVIII ст. з'являється й на східноєвропейських ставрографічних пам'ятках.

Із другої половини XVII ст. формується ориґінальна старообрядницька культура, однією зі складових якої було металеве лиття – виготовлення ікон, хрестів, багатостулкових складнів тощо. До рідкісних типів XVII–XVIII ст. належать хрести із зображенням *архістратиґа Михаїла*, якого представлено на повен зріст у візантійських обладунках, із мечем у руці. Угорі хреста – рельєфні погруддя св.Зосими та Саватія (засновників Соловецького монастиря), на горизонтальних раменах – св.Миколи Чудотворця та Василя Великого, на «оглав'ї» – образ Нерукотворного Спаса. Дослідники припускають, що такі хрести пов'язані з історією Соловецького монастиря і могли належати ченцям, що одночасно стали і воїнами, покровителем яких уважався св.Михаїл¹⁵.

У каталозі зібрання Ханенків крім зазначеного вище типу хрестів представлено і кілька зразків металевої дрібної культової пластики XVII ст. (більшість із них зараз перебувають у зібранні НМІУ): срібний жіночий хрест із декоруванням у стилі «Дерево життя» (т.зв. «лопатка») з позолотою та емаллями (в іконографії якого дослідник Ю.Федоров вбачає західноєвропейські барокові впливи), мідний хрест латинських пропорцій із зображенням розп'яття з «предстоячими» Богородицею та Іоанном (Богословом чи Предтечею (?)), над яким розміщена ікона В'їзд до Єрусалиму.

Хрести XVIII– початку XX ст.

У XVIII ст. відбувається становлення старообрядницького металевого культового лиття як особливого художнього напрямку. Із переселенням розкольників

у межі сучасної України тут поширюються старообрядницькі литі ікони та хрести. Зі скасуванням у другій половині XIX ст. обмежень на діяльність старообрядницької церкви металеві культові вироби розкольників (які, попри урядові заборони на їх використання, були досить популярними у православному середовищі) почали виготовлятися і реалізуватися на всеросійському ринку. Причиною популярності старообрядницького культового лиття була висока художня і технічна якість виробів, а також відповідність старовинним релігійним канонам, адже вони виготовлялись за зразками, що побутували у Східній Європі з часів раннього християнства і до середини XVII ст. включно.

Для офіційної православної церкви у цей час характерне виготовлення металевих хрестів з урахуванням «модних» світських європейських тенденцій – мистецьких стилів рококо, класицизм та ампір. Протягом XVIII–XIX ст. відбувається ускладнення зображення розп'яття – від романсько-готичного трактування постаті Ісуса¹⁶ до барокових і ампірних моделювань XVIII–XX ст. У цей час продовжують побутувати наперсні хрести-релікварії, які, на відміну від візантійських та давньоруських енкалпціонів, у фаховій літературі мають назву мощівників.

Виникнення і розвиток старообрядницького металевого лиття (зокрема, прикрашеного кольоровими емалями – фініфтю) пов'язане з Виговським (Даниловим) монастирем (Помор'я), де приблизно у 1719 р. виникла мідноливарна майстерня. Її вироби (хрести, складні з рельєфним зображенням деісусного чину з дев'яти постатей – так звана Дев'ятка та ін.) стали еталонами для наслідувань багатьма старообрядницькими «мідними закладами» Москви та Підмосков'я, що виготовляли речі поморського кола до XX ст. включно. *Поморське лиття*, що відбивало ідеологію однієї з найвпливовіших течій старообрядництва – безпопівства, сформувалось як самостійний художній напрям із власними технологічними, іконографічними та стилістичними ознаками.

Дослідник старообрядництва В.Дружинін зазначав, що необхідність виготовлення мідних хрестів і створів (складнів) у мешканців російського Помор'я виникла у зв'язку з полемікою між розкольниками і прибічниками реформ Никона про 8- або 4-кінцеву форму хреста, присутність на ньому титла «ІНЦІ» та через традицію старообрядців молитися тільки на власні, «правильні», ікони, які брали із собою до церкви, у мандрівки і зберігали на домашніх «божницях». Після видання указів Петра I (1722 р.) та Синоду (1723 р.) про заборону вживати під час молитви різьблені і литі ікони, виготовлення металевих ікон за старовинними взірцями потрапило під офіційну заборону. Проте тривало таємне лиття культових предметів із кольорових металів – його монополізували старообрядці. Легалізація виготовлення і продажу культових старообрядницьких речей стала можливою після видання у 1883 р. Олександром III указу про старовірів. Поряд із кустарними існували великі майстерні (в першу чергу, у Москві), що виготовляли справжні шедеври металевих лиття.

Із другої половини XVII ст. Україна стала притулком для російських старообрядців, які на новій батьківщині отримали свободу віросповідання. Осередками безпопівців поморської згоди стали Харківщина та Житомирщина, попівців – Стародубщина, Слобожанщина, Поділля, Бессарабія, Крим, Буковина. На Херсонщині господарський хист старообрядців російський уряд використав при освоєнні земель наприкінці XVIII ст. і там вперше з'явилося т.зв. двовір'я – можливість служити за старим обрядом, перебуваючи у лоні офіційної російської церкви. На початку XX ст. в Україні діяло бл. 40 старообрядницьких монастирів і скитів (кілька на Київщині, два у Черкасах, у Бессарабії (в Ізмаїлі та Вилковому)), понад 220 громад старообрядців білокриницької згоди. У середині XIX ст. на Стародубщині існувало більше 80 різних старооб-

рядницьких підприємств. У Києві 50% купців першої гільдії були старообрядцями.

На сьогодні у музейних та приватних зібраннях Росії й України перебуває значна кількість виробів різних старообрядницьких центрів і майстерень, які досі остаточно не систематизовані. За словами відомого дослідника В.Пуцка, у цій значній за обсягом масі старообрядницького мідного лиття поодинокі моделі-прототипи «тонуть» серед сотень зразків найбільш масових типів продукції. Із метою впорядкування цього масиву речей необхідно створити каталог еталонних моделей XVII – початку XX ст. із використанням досить повного видання німецького дослідника Стефана Єкеля (*Russische Metall-Ikonen – in Formsand gegossener Glaube. – Bramsche, 1981. 2. Aufl*)¹⁷.

Дослідники з'ясували, що особливості цих культових речей обумовлюються регіоном їх побутування – залежно від того, яка зі старообрядницьких течій була споживачем цієї продукції. Найбільш якісним є поморське лиття зі складною іконографією зображень, чітким рельєфом та декоруванням кольоровими емалями. Його варіант – *поморське лиття московської роботи* – представлено в українських музейних зібраннях. Кустарні вироби гуслицьких майстрів (або *анцифоровське лиття*, від назв підмосковних сіл Гуслиці та Анцифорово) займають проміжну ланку між поморським литтям і його дешевою імітацією – загарським литтям (від с.Загар'є у сучасній Нижегородській обл. Російської Федерації).

Можна виокремити деякі іконографічні особливості старообрядницьких виробів:

1) Форма хреста і зміст титла на ньому: на 8-кінцевому хресті (з верхньою поперечною перекладиною і нижнім похилим брусом-підніжжям) присутня аббревіатура «ІХЦС» («Ісус Христос Цар Слави») замість «ІНЦІ» (яку «поморці» вважали «пілатовим писанням», негідним пошанування), запроваджені никонівською реформою під впливом греко-католицького українського та білоруського духовництва. 2) На верхньому рамені хреста зображено Спаса Нерукотворного (у безпопівців) або «Господа Саваофа з голубом – Святим Духом» у попівців, рука якого складена у двоперстний благословляючий жест. 3) Якщо натільний хрест – 4-кінцевий, то у його центрі зображувався 8-кінцевий голгофський хрест. 4) При зображенні розп'яття постать Христа чітко вписана у контури хреста (накладена на хрест, а не розп'ята на ньому), не провисає, як на православних барокових та ампірних хрестах XVIII–XIX ст. Це пояснюється тим, що згідно з рішенням Трульського церковного собору (692 р.) іконографія православного розп'яття має символізувати Спасителя як уособлення Божественного спокою і величі, а не людських страждань. Цього догмату й дотримувалися старообрядці. Іншою особливістю є те, що ступні ніг Ісуса Христа прибиті двома (а не одним) цвяхами. 5) При зображенні чотирьох євангелістів (на відміну від офіційної церкви, яка визнає атрибути апостола Марка – лева, Матвія – янгола, Луки – тільця, Іоанна – орла) у поморському литті (за дониконівською традицією) св.Матвій зазначається янголом, Марк – орлом, Лука – тільцем, а Іоанн – левом. 6) Використання неканонічного зображення Христа у вигляді янгола-охоронця, заборонене офіційною церквою. 7) Присутність на звороті «попівських» хрестів текстів тропарів (молитов) «Похвала хресту»: «Крест – хранитель всея Вселенныя...» та «Кресту Твоему поклоняемся, Владыко, и святое Воскресение Твое славим».

На жаль, обсяг публікації не дозволяє детально розглянути інші категорії ставрографічних джерел, що походять з різних регіонів України і датуються різними хронологічними періодами. На завершення слід відзначити, що спеціальна історична дисципліна ставрографія в Україні перебуває у стадії відродження після десятиліть ігнорування з боку офіційної науки. Українські дослідники на сьогодні вже зробили значний внесок у розвиток цієї дис-

ципліни – виявили і ввели до наукового обігу значну кількість ставрографічних джерел, узяли участь у створенні каталогу металевих хрестів-релікваріїв (енколпіїв), проводять дослідження у різних галузях (зокрема, вивчення хрестів як монументальних пам'яток). Проте існує ще чимало проблем – публікація каталогів окремих колекційних ставрографічних зібрань із метою створення єдиного українського банку даних, розробка систем упорядкування окремих типів ставрографічних джерел тощо, вирішення яких потребує об'єднання зусиль усіх дослідників, хто працює у галузі ставрографії.

Бібліографія

Інтернет-ресурси:

- Хрест* – Вікіпедія (незалежна енциклопедія) // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Хрест>
Крест – Википедия // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Крест>
Энциклопедия крестов // <http://www.krest.histexpedition.ru/>
История развития формы креста // <http://biblia.org.ua/help/cross.html>
Русское медное литьё // www.antiq.soldes.ru/copper_plastic/005.html
Одеський віртуальний музей нумізматики // http://www.museum.com.ua/expo/kult_izd_ukr.html
Крест – хранитель вся Вселенная...: Памятники христианского искусства X–XX вв. в России: Из музейных и частных собраний: Буклет выставки / Авт. текста С.Гнутова // http://www.icon-art.info/book_contents.php?book_id=54
Каталог старинных крестов – сетевая версия книги «Тысячелетие креста» (Москва, клуб «Раритет», 2003) // <http://www.k1000k.narod.ru/>
Старообрядничество / Релігійно-інформаційна служба України // http://www.risu.org.ua/ukr/major_religions/oldbelievers

Наукові видання

Дерев'яні хрести:

Білоус Л. Дерев'яні різьблені та мальовані хрести [з колекції Державного музею українського декоративного мистецтва] // <http://www.mundm.kiev.ua/COLLECTN/WOOD/CROSS.HTM>

Приймич М. Хрести Закарпаття // Пам'ятки України. – 2001 – №1-2.

Загальні праці:

Боброва А. Нателные кресты Тискинского могильника // Археология, этнография и антропология Евразии (Москва). – 2004. №4 (20). – С.107–115 (http://museum.trecom.tomsk.ru/win/publ/Crucifixes_Rus.pdf).

Винокурова Э. Металлические литые кресты-тельники XVII в. // Культура средневековой Москвы. XVII век. – Москва, 2000. – С.326–361.

Воробьева Т. Коллекция нателных металлических крестов из фондов Ивановского историко-краеведческого музея // Художественный металл России. – Москва, 2001.

Гнутова С. Кресты-энколпионы домонгольской Руси // Православие в Древней Руси. – Ленинград, 1990.

Гнутова С. Каталог // Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV вв. – Москва, 1996.

Гнутова С., Зотова Е. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литьё XI – начала XX вв. из собрания ЦМДКИ им. А.Рублёва. – Москва, 2000.

Гнутова С. От редактора [Предисловие] // Ставрографический сборник (далі – Ст. сб.). – Москва, 2001. – Кн.І. – С.3–14.

Гнутова С. От редактора [Предисловие] // Ст. сб. – Москва, 2003. – Кн.ІІ: Крест в православии. – С.5–11.

- Гнутова С. Проблемы современной ставрографии [Предисловие] // Ст. сб. – Москва, 2005. – Кн. III: Крест как личная святыня. – С. V–XVI.
- Гнутова С. Иерусалимский крест с частицей Животворящего Древа // <http://palomnic.org/journal/6/8/1/>
- Ёлкина И., Насырова Н., Станюкович А. Предметы из могилы Василия и Татьяны Прончищевых: Исследование и реставрация // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья / Мат. IX конф. – Ч. I. – Калуга, 2001.
- История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии // <http://detection.ru/detection/info/crosses/history.html>
- Крест в России: Альбом / Авт.-сост. С. Гнутова. – Москва, 2004.
- Мальм В. Крестики с эмалью // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С. 113–117.
- Молодин В. Крест как архетип и одно из его символических проявлений в христианстве // Пространство культуры в археолого-этнографическом измерении: Западная Сибирь и сопредельные территории. – Томск, 2001. – С. 244–246.
- Молодин В. Старообрядческие нательные кресты из Илимской коллекции // Исторический ежегодник. – Омск, 2001. – С. 20–30.
- Молодин В. Европейские кресты-тельники // Ст. сб. – Кн. III. – Москва, 2005. – С. 83–133.
- Мугуревич Э. Крестовидные подвески XI–XV вв. в Латвии // *Arheologija un etnografija*. – Rīga, 1974. – Op. XI.
- Нечитайло В. Каталог христианських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.). – К., 2001.
- Николаева Т. Произведения мелкой пластики XIII–XVII вв. в собрании Загорского музея. Каталог. – Загорск, 1960.
- Орлов Р. Прикладне мистецтво: церковне і народне // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1. – Розд. 9: Київська Русь.
- Петров А. Крест // Электронный альманах Арт&Факт. – 2006. – №1 (<http://artifact.org.ru/soglasia-i-raznoglasia/proverka-na-mestnosti/petrov-a-p-krest.html>).
- Пуцко В. Крест-мошевик XIV века // Советская археология. – 1978. – №2.
- Русское медное литье: Сб. ст. – Москва, 1993. – Вып. 1. – 191 с.; вып. 2. – 199 с.
- Святославский А. Крест в русской культуре: Очерк русской монументальной ставрографии. – Москва, 2000.
- Ставрографический сборник. – Кн. I. – Москва, 2001.
- Ставрографический сборник. – Кн. II: Крест в православии: Сб. ст. – Москва, 2003.
- Ставрографический сборник. – Кн. III: Крест как личная святыня: Сб. ст. – Москва, 2005.
- Станюкович А., Осипов И., Соловьёв Н. Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX вв. из частных собраний. – Москва, 2003.
- Фёдоров Ю. Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. – Санкт-Петербург, 2000.
- Шполянская Д. Наперстные кресты-мошевики XIV–XVI вв. и кресты-мошевики с владельческими надписями в собрании отдела драгоценных металлов ГИМа // Ст. сб. – Кн. III. – С. 459–494.
- Jeckel S. Russische Metall-Ikonen – in Form und gegossener Glaube. – Bramsche, 1981 (2. Aufl.).

Археологічні знахідки та музейні пам'ятки

Античність і раннє середньовіччя, давньоруський час:

- Каталог собрания древностей графа А.С.Уварова. – Отд. VIII–XI. – Москва, 1908.
- Каталог украинских древностей коллекции В.Тарновского. – К., 1898. – Вып. 1, 2.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности русские: кресты и образки. – Вып. 1–2. – К., 1899–1900.
- Леонардов Н., Чернев Н. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках. – К., 1890–1891.
- Петров Н. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской духовной академии. – Вып. 1–5. – К., 1912–1915.
- Алешковский М. Русские глебоборисовские энколпионы 1072–1150 гг. // Древнерусское искусство / Художественная культура домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 104–125.

- Беляшевский Н.* Кресты и образки XI–XII вв., найденные в Киеве и Киевской губ. // Археологическая летопись Южной России (АЛЮР). – 1900. – С.27–30.
- Беляшевский Н.* Случайные находки с городища Княжа Гора // АЛЮР. – 1900. – С.12 [про знахідки хрестів-енколпіїв].
- Білоусова В.* Культурні речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С.75–76 [про процесійні хрести X–XI ст.]. Див. також розділ каталогу цього видання «Предмети культового призначення».
- Гнутова С.* «Константинов крест» – древнейший памятник раннехристианского искусства в России // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2007. – С.50–61 [про знахідку у Криму 2005 р.].
- Єсін П.* Енколпії з археологічних знахідок на Буковині та з фондів Чернівецького краєзнавчого музею // Буковина – мій рідний край: Матеріали І історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1997. – С.18–22.
- Залеская В.* Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X–XII вв. // Восточное Средиземноморье и Кавказ в IV–XVI вв. – Ленинград, 1988. – С.93–104.
- Зоценко В.* Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С.123.
- Коваленко В., Пуцко В.* Бронзовые кресты-энколпионы с Княжей Горы // Byzantinoslavica. – Praha, 1993. – Roč.LIV. – S.300–309.
- Кондаков Н.* Русские клады // Исследование древностей великокняжеского периода. – Санкт-Петербург, 1896. – Т.1. – С.42–47.
- Корзухина Г.* О памятниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) // Византийский временник. – 1958. – Т.XIV. – С.129–137.
- Корзухина Г., Пескова А.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. (Тр. ИИМК РАН, т.7). – Санкт-Петербург, 2003.
- Куницький В.* Близькосхідні енколпії на території Південної Русі // Археологія. – 1990. – №1. – С.107–108.
- Мисько Ю., Пивоваров С.* Маловідомі хрести-енколпії з території Північної Буковини // Буковина – мій рідний край: Матеріали І історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1997. – С.12–14.
- Медынцева А.* О датировке некоторых типов энколпионов // Археологический сборник (МГУ, истфак, НСО). – Москва, 1961. – С.63–68.
- Недошивина Н.* Средневековые крестовидные подвески из листового серебра // Советская археология – 1983. – №4. – С.222–225.
- Недошивина Н.* Об одном типе крестовидных привесок Древней Руси // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ) // Труды Государственного исторического музея (Москва). – 1990. – Вып.74. – С.102–106.
- Пекарська Л., Пуцко В.* Давньоруські енколпії в збірці Музею історії Києва // Археологія. – 1989. – №3. – С.84–94.
- Петигирич В.* Хрести-енколпії Галицько-Волинської землі XII–XIII ст. // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій. – Чернівці, 1994. – С.38.
- Пивоваров С.* Предмети з християнською та язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки) // Записки НТШ. – Т.CCXLIV: Праці археологічної комісії. – Л., 2002. – С.247–257.
- Пивоваров С., Чеховський І.* «Великою есть сила хресна» // Час 2000. – 2003. – №12. – №52 [про знахідки давньоруських енколпіїв на Буковині] (<http://www.2000.cv.ua/2003/12/52>).
- Полубояринова М.* Русские люди в Золотой Орде. – Москва, 1978 [про знахідки давньоруських енколпіїв на території Золотої Орди].
- Пуцко В.* Два фрагмента крестов-энколпионов из Крыма // Византия и её провинции. – Свердловск, 1982. – С.32–37.
- Пуцко В.* Византийский художественный импорт в Древнем Киеве // Slavia Antiqua. – 1984. – Т.XXIX. – С.137–139.
- Пуцко В.* Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V Междунар. конгр. славянской археологии. – Москва, 1987. – Т.III. – Вып.2. – С.62–75.
- Пуцко В.* Киевский крест-энколпийон с Княжей Горы // Slavia Antiqua. – 1988. – Т.XXXI. – С.209–225.

Пуцко В. Бронзовый киотный крест из Херсонеса (Византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский временник. – Т.58. – Москва, 1999. – С.165–171.

Седов В. Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С.63–67.

Станчак Я. Збірка енкалпіїв з фондів ЛІМ // Наук. записки Львівського історичного музею. – Л., 1993. – Вип.1. – С.91.

Стерлигова И. Крест из Херсонского музея и русские меднолитые киотные кресты XII–XIV вв. // Древнерусская скульптура. – Вып.П. – Ч.1. – Москва, 1993. – С.4–19.

Тищенко О. Дрібна пластика із зображенням Бориса і Гліба // Археологія. – 1984. – №46 – С.44–56.

Фехнер М. Крестовидные подвески «скандинавского» типа // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С.210–214.

Хойновский И. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. – К., 1893. – С.32–33 [про виявлення поховання з енкалпіїном].

Юрочкин В. Древнейшие изображения Креста Господня // Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. – К., 2002. – С.21–50 [про археологічні знахідки з Криму із зображеннями хреста I–VI ст.].

Пізнє середньовіччя:

Аничишин І. Реставрація ікони-ставротеки з фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2007. – С.219–223.

Векленко В. Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2002. – С.135–150.

Векленко В. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д.Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. (НДПКД). – Вип.12. – К., 2003. – С.38–44.

Векленко В. Православні старожитності Орільсько-Самарського межиріччя // НДПКД. – Вип.13. – К., 2004. – С.202–205.

Векленко В. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці // НДПКД. – Вип.14. – К., 2005. – С.110–114.

Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці // НДПКД. – Вип.15. – К., 2006. – С.58–62.

Зоценко В., Попельницька О. Наперсний хрест-релікварій зі збірки НМІУ // Наук. зб., присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Мат-ли наук.-практ. конф. «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття». – К., 2008. – С.88–90.

Красильникова Л., Красильников К. Новое в технологии изготовления христианских крестов // НДПКД. – Вип.15. – К., 2006. – С.104–109.

Попельницька О. Хрест-мошівник XIX ст. із зібрання Національного музею історії України // сайт Інтернет-проекту «Музейний простір України», липень 2008 р. (<http://prostir.museum/treasures/ua?id=22>).

Попельницька О. Велике Патріарше Розп'яття з зібрання НМІУ // <http://prostir.museum/treasures/ua/?id=26>

Свєташова І. Наперсні хрести XVII–XX ст. в колекції мідної культової пластики ЧІМ. Каталог // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – С.97–100.

Сергій О. Різьблені дерев'яні хрести в срібних оправах XVII–XVIII ст. з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2006. – С.108–118.

Суховерхова Н. Хрест гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного – унікальна історична пам'ятка // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К., 1994. – С.70–71.

Лapidарні пам'ятки – хрести-надгробки:

- Березовська Т. Козацький некрополь на землях видатного історика і композитора М.Аркаса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. (НДПКД). – Вип.8. – К., 1999. – С.51–54.
- Дехтярчук О. Кам'яні хрести Волині, Дубенщини // НДПКД. – Вип.8. – К., 1999. – С.47–51.
- Кузенко П. Хрест як важливий елемент культури Карпат // Народознавчі зошити. – 2004. – №1-2. – С.167–171.
- Кузенко П. Кам'яні надмогильні хрести Карпат: аналіз меморіальних написів (XIX – перша половина XX ст.) // Перевал (Івано-Франківськ). – 1999. – №3. – С.211–213.
- Кузенко П. Кам'яні надмогильні хрести Карпат: особливості художнього оздоблення // Родовід (Київ). – 2002. – Ч.18-19. – С.112–116.
- Кузенко П. Витоки дослідження надмогильних христів в Україні // Мат. Всеукр. на-ук.-практ. конф. «Ідея національної церкви в Україні». – Тернопіль, 1997. – С.54–56.
- Кузенко П. Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини – першої половини XX ст. (історія, типологія, художні особливості): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 2005.
- Коліуник Г. Народні хрести на Коломиїщині. – Л., 1920.
- Корпусова В. Об одной особенноти христианского погребального обряда средневеко-вого населения Восточного Крыма // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Ру-си-Украины. – К., 2002. – С.132–139.
- Малина В. Кам'яні хрести Півдня України // Мистецтво. – 1991. – №4.
- Малышевский И. О придорожных крестах // Труды Киевской духовной академии. – Т.3. – К., 1865. – С.1–106.
- Михальчишин І. Кам'яний хрест з Львівської області // НДПКД. – Вип.6. – К., 1997. – С.119–120.
- Модзир М. Українська народна меморіальна скульптура. – К., 1996.
- Піскурьова І. Козацькі надмогильні хрести північно-західної Миколаївщини // НДПКД. – Вип.14. – К., 2005. – С.32–35.
- Сапожников И. Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII – XIX вв.) – Иль-ичёвск, 1999.
- Сапожников И. Каменные кресты бассейна Хаджибейского лимана. – К.; Луганск; Ильичёвск, 2001.
- Сапожников І. Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса, 1997.
- Саргсян Т. История одного хачкара // Историческое наследие Крыма. – 2004. – №5.
- Станкевич М. До типології хреста // Родовід (Київ). – 1994. – №8. – С.58–65.
- Старік О. Каталог кам'яних христів Дніпропетровщини // НДПКД. – Вип.12. – К., 2003. – С.44–47.
- Телегін Д. Про деякі регіональні відмінності в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С.32–35.
- Титов В. Дослідження пам'яток козацького періоду на Криворіжжі // НДПКД. – Вип.8. – К., 1999. – С.55–58.
- Титов В. Козацькі кам'яні могильні хрести в селах Ленінське та Мар'янівське на Дніпропетровщині // НДПКД. – Вип.11. – К., 2002. – С.45–48.
- Товкайло М. Типологія і хронологія дерев'яних стовпоподібних надмогильних знаків з Середньої Наддніпрянщини // НДПКД. – Вип.9. – К., 2000. – С.91–97.
- Шероцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. – Л., 1908. – Т.82. – Кн.2. – С.10–29.
- Шувалов І., Сапожников І. Типологія і хронологія кам'яних надмогильних христів Північно-Західного Надчорномор'я // НДПКД. – Вип.4. – К., 1995.
- Щербаківський В. Українське мистецтво. – Л.; К., 1913. – Вип.1: Дерев'яне будівництво і різьба на дереві.

¹ Мусин А. Проблемы возрождения церковной археологии: предмет, метод, цель // Цер-ковная археология: Мат. I Всерос. конфер. – Санкт-Петербург; Псков, 1995. – Ч.1. – С.17.

² Графіті (іт. «graffiti» – надряпані) – графічні написи і малюнки на стінах будівель, металевому і керамічному посуді, виконані здебільшого звичайними мешканцями, відвідувачами та власниками цих речей.

³ Оpubлікований М.Петровим, див.: Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. – К., 1915. – Вып.IV–V. – С.34. – Табл.XVIII.

⁴ У перекладі із вірменської – «хрест-камінь». Орнаментоване рельєфне зображення хреста на кам'яних плитах, встановлених на п'єдесталах або вмурованих у стіни церков.

⁵ [Гнутова С.] Наша цель – восстановить традиции классической ставрографии // Церковный вестник. – 2004. – №12 (289) (<http://www.tserkov.info/numbers/shrines/?id=1043>).

⁶ Карсим І. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX – початку XX ст. // Сервер восточноевропейской археологии. – 2001, 21 вересня (<http://archaeology.kiev.ua/pub/karsim.htm>).

⁷ Перелік публікацій із різних проблем ставрографії наведено у бібліографічному додатку.

⁸ Айналов В., Воронин Н. Искусство киевского периода // История русской литературы: В 10 т. – Москва; Ленинград, 1941. – Т.I: Литература XI – начала XIII вв. – С.25–39.

⁹ Спосіб декорування, при якому на виріб напаяють перегородки, що утворюють невеликі смістості, які потім заповнюють кольоровими емаллями. При нагріванні утворюється поліхромне зображення з чіткими контурами кожного кольору.

¹⁰ Оранта (від лат. «organs» – «який молиться») – тип зображення Богоматері-Заступниці з розведеними у традиційному молитовному жесті руками.

¹¹ Орлов Р. Прикладне мистецтво: церковне і народне // Історія української культури. – К., 2001. – Т.1. – Розд.9: Київська Русь.

¹² У християнській культурі протягом століть відбулося об'єднання всіх демоноборців (архангели Михаїл та Ісихаїл, св.Димитрій, св.мученики Микита Готський та Микита Малоазійський) в єдиний образ, що символізує перемогу над язичництвом.

¹³ Розкол – відокремлення у другій половині XVII ст. від російської православної церкви частини віруючих – старообрядців (або розкольників). Причиною цього кроку стала їх незгода з реформами патріарха Никона (виправлення богослужбових книг згідно з грецькими оригіналами, упорядкування церковної служби та ін.).

¹⁴ Цата – поширена на Близькому Сході старовинна нагрудна царська прикраса у вигляді півмісяця, оберненого рогами догори, що нагадує славнозвісну скіфську пектораль.

¹⁵ Мається на увазі так зване «Соловецьке сидіння» 1668–1676 рр., коли ченці обителі кілька років захищали обложений монастир від урядових військ. Причиною цих подій стала підтримка ченцями старообрядців.

¹⁶ Яскраво представлено на сирійських та моравських енкалпіонах, де постать Спасителя є непропорційною і схематичною, а зображення хреста відсутнє. Пізніше така ж іконографічна схема спостерігається на давньоруських виробках, зокрема, хрестах XII–XIII ст. з Княжої Гори із зібрання родини Ханенків.

¹⁷ Пуцко В. О системном изучении русского художественного литья малых форм // Русское медное литье: Сб. ст. – Вып.1 / Сост. и науч. ред. С.Гнутова. – Москва, 1993.

The article is dedicated to general characteristics of staurology as a special historic subject and to the state of development of a range of its problems in modern Ukraine.